

UDK: 329.15(497.5)»1919/1942«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 14. III. 1994.

Andrija Hebrang i hrvatsko lijevo iskustvo 1919.–1941.

NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U Andriji Hebrangu Komunistička partija Hrvatske dobila je prvu generaciju vođa, skupinu koja se u godinama 1940.–1945. isticala jakim osjećajem političkog identiteta. Okolnost da je 1949. bio uklonjen snažno je utjecala na komunističku historiografiju u kojoj je njegovo ime bilo anatemizirano i u javnosti izgovarano samo uz standardne staljinističke epitete. Hebrangovi politički nazori i društveni poredak koji je gradio danas su pitanja povijesnog značaja. Članak na temelju izvorne građe pokušava osvijetliti godine njegova života između 1919.–1942.

Uvod

Život Andrije Hebranga duboko je uronjen u povijest hrvatske ljevice. Možda ni jedan hrvatski komunist kao Hebrang nije živio u tako tijesnoj vezi s pobjedničkim uspjesima i neizrecivom patnjom stradanja. Službena partijska verzija Hebrangova života i smrti jest priča kojoj ne nedostaje okrutnosti i konstrukcija. Partijska historiografija i publicistika manipulirale su činjenicama i datumima iz njegova života difamirajući ga kao dvostrukog agenta. Politička zloupotreba takvih knjiga čini izlišnim pokušaj njihova kritičkog prosuđivanja.¹

¹ U ovu kategoriju spada knjiga M. Milatovića, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952. Milatović, general UDB-e i pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Srbije bio je Hebrangov istražitelj 1948. Ta je apokrifna knjiga, mješavina konstrukcija i falsificiranih dokumenata bila sračunata da Hebranga lažno prikaže kao dvostrukog »agenta« u redovima KPJ, koji je radio za ustaše a potom za sovjete. Nadasve se zastrašujućom pokazivala Milatovićeve završna konstrukcija o Hebrangovu »samoubojstvu« koje je navodno učinio u zatvoru pritisnut »dokazima«. Po metodologiji i zaključcima Milatovićevoj knjizi slična je knjiga D. Kljakića, *Dosje Hebrang*, Beograd 1983. Konstruirane dokaze o Hebrangovoj navodnoj povezanosti s »ustaškom policijom i Gestapom« iznosi i V. Cenčić, u knjizi *Enigma Kopinič*, I. i II., Beograd, 1983.

Neki su, poput M. Dodera, pokušavali modificirati Milatovićeve navode i protumačiti Hebrangovu »izdaju« u kontekstu planova o stvaranju podunavske konfederacije 1942., čiji je duhovni otac bio opunomoćeni njemački general u Zagrebu, Glaise Horstenau, usp. M. Doder, *Kopinič bez enigme*, Zagreb, 1986., 89–145.

Inscenirana policijska istraga protiv Hebranga 1948. imala je i svoje strastvene osporavatelje.² Samo mali broj istraživača nastojao je Hebrangov lik osloboditi mistifikacija.³

Povijesni razvoj kojemu pripada Hebrangov život prošao je svojom puni tijekom. Hebrangova je ličnost danas svojevrstan poticaj za prevrednovanje vrijednosti. U očima novih analitičara Hebrang sjedinjuje osobine istinskog političkog vođe, umjerenog taktičara i komunističara neraskidivo vezana uz hrvatske interese.⁴

² Taj je posao uspješno obavio Zvonko Ivanković-Vonta, u knjizi *Hebrang*, Zagreb, 1988. Vonta je isključivo zaokupljen razotkrivanjem Milatovićevih istražnih falsifikata pa u ovoj knjizi nema unutrašnjega logičnog reda i sustavne kronologije Hebrangova života koju sugerira sam naslov. Stoga je knjigu, koja je Vonti u bivšem režimu donijela političke neugodnosti, Hebrangova kći, književnica Dunja Hebrang nazvala još jednim »zločudnim« napisom o Hebrangu koji javnost usmjerava na fikciju, a ne na Hebrangov stvaran život i djelovanje. Usp. D. Hebrang, *Kronika zla i mučnine*, Beograd, 1990., 29.

³ Unutrašnju logiku partijskog obračuna s Hebrangom ali i širi povijesni kontekst oko toga do sada je najbolje prikazao I. Banac u knjizi *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990., 56–140. Mukotrpnu borbu za javnu istinu o Hebrangu vodila je njegova kći, književnica Dunja Hebrang. Sve institucije do kojih je dospijevala i razina njezine obrambene argumentacije mogu se naći u knjizi, *Kronika zla i mučnine*, Beograd 1990. D. Hebrang je prva objavila Hebrangovu kratku političku biografiju u *Novoj reviji* 50/51, Ljubljana, 1986., 1153–1155. J. Jareb već je 1960. sugerirao da je priča o Hebrangovoj ustaškoj agenturi konstrukcija smišljena kako bi se opravdalo njegovo likvidiranje. Prema svjedočenju koje mu je dao Lj. Miloš u ljeto 1945., Hebrang je ustaškim istražiteljima 1942. rekao: »Vi ste fašisti, a ja sam komunist. Nisam ništa manje hrvatski rodoljub od vas. Razlika je među nama ta, da vi želite fašističku, a ja se borim za komunističku hrvatsku državu.« Vidjeti J. Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Buenos Aires, 1960., 21.

Dokumentarna svjedočanstva suvremenika prikupio je P. Kalinić u knjizi *Andrija Hebrang, Svjedoci govore*, Zagreb, 1991. Svi elementi Hebrangova sukoba s partijskim vrhom 1943.–1944. mogu se naći u knjizi Jill A. Irvine, *The Croat Question, Partisan Politics in the Formation of the Yugoslav Socialist State*, Westview Press, Boulder, 1993. Povijesnu analizu zasigurno će pospješiti građa Hebrangove »policijske istrage« koja je 1990. pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i dostupna znanstvenicima. »Dosje Hebrang« kojeg su savezne institucije predale Hrvatskoj 1985. sadrži oko 1460 spisa o Hebrangu, ali i stotinjak dosjea različitih osoba od kojih je policija pokušavala stvoriti tobožnju Hebrangovu špijunsku mrežu. Puno je dokumenata u kopiji i neovjerenom prijepisu a neki su očiti falsifikati. U građi su najznačajniji »zapisnici saslušanja« iz kojih je vidljivo Hebrangovo pobijanje lažnih optužba, naročito falsificiranog zapisnika iz ustaškog logora Jasenovac i Stara Gradiška. Značajan je izvor i *Knjiga zatvorskih dežurstava*, koja potvrđuje da je Hebrang bio saslušan i nakon fiktivnog datuma navodnog »samoubojstva« kojeg navodi njegov istražitelj Milatović.

⁴ Ivan Supek, koji se oslanja na vlastita iskustva unutar ZAVNOH-a 1943.–1944., uvjeren je da je Hebrang »ozbiljno vjerovao u pluralistički politički razvitak, što će razbukatati razmirice s boljševičkom većinom u Politbirou KPJ.« Usp. *Krivovjernik na ljevici*, Zagreb, 1992., 105. Supek je o stradanju Hebranga i nedužnih ljudi oko njega (V. Frajtić) pisao i u formi romana. Vidjeti, *Krunski svjedok u Hebrangovu slučaju*, Zagreb, 1990.

Sličnu procjenu o Hebrangu kao »najizrazitijem nosiocu široke demokratske koncepcije NOP-a u Hrvatskoj« dao je M. Tripalo član svrgnutoga hrvatskog rukovodstva 1970.–1971. Usp. M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990., 211.

Članovi jugoslavenskog politburoa, među kojima je prednjačio M. Đilas vidjeli su u naglašavanju Hrvatske i ZAVNOH-a 1943. Hebrangov »istočni grijeh«. Usp. M. Đilas, *Wartime*, New York, 1977., Isti, *Memoire of a Revolutionary*, New York, 1973. Đilas i danas

Svaku od tih osobina moguće je naći kod Hebranga premda ne uvijek u potpunom suglasju.

Ovaj rad opisuje najranije razdoblje Hebrangove političke djelatnosti. Vanjske su okolnosti u godinama 1919.–1941. opisane kao najkritičnije razdoblje partijske povijesti. To je vrijeme u kojem se komunisti zbog ideja izlažu pogibelnim opasnostima i okupljaju tek malobrojne skupine pristaša. Hebrang je, poput većine utemeljitelja, to životno razdoblje proveo u ilegalnosti i zatočenju. Već je tada dobro upoznao unutarnji život partije rastrgnut frakcijskim borbama, a zbog razmirica s partijskom »većinom« prvi se put osjetio usamljenikom unutar vlastite partije. Iako je između Hebranga i sovjetskoga komunističkog lidera Trockoga jedva moguća neka ozbiljnija usporedba, on je u vrijeme frakcijskih napetosti 1935. proglašen »trockistom«. Dodirna je točka između Trockog i Hebranga možda ipak postojala – obojica su tragične figure komunizma.

Profesionalni revolucinar

Posve je malo izvora koji opisuju zamršene utjecaje što su Hebrangov duh okrenuli komunizmu. Hebrang je rođen u slavonskom selu Bačevcu, 21. listopada 1899. Potekao je iz seljačke obitelji koja je prema vladajućim mjerilima bila među imućnijima. Tijekom najranijeg djetinjstva ostao je bez oca (1906.) a njegova se majka Cecilija preudala. Hebrangovo djetinjstvo na selu bilo je kratko jer je već 1912. s očuhom J. Terekom otišao u Szentlorincz kraj Pečuha, kada su mu namijenili praktično zanimanje trgovačkog pomoćnika. Nakratko se 1914. vratio kući i zaposlio. Godine 1917. pozvan je u vojsku i tijekom idućih godina grad i radnička borba definitivno će oblikovati njegov duh i karakter.

Godine 1917. Hebrang je upućen na ratište na talijanski front u blizini Gorice i tu se zagrijavao za ideje ruske revolucije. U njegovim mislima te ideje još nisu bile posve određene, pa se u događajima više od ideja zanosio raspoloženjem vremena. Hebrang je vjerovao da će tri velika boljševička obećanja mir, zemlja i kruh riješiti probleme ratom umornih naroda Europe: »Zarobljenici-povratnici su pričali, da je revolucija oborila cara, da je sirotinja uzela vlast od bogataša, da boljševici uzimaju zemlju od veleposjednika i daju je seljačkoj sirotinji. Meni su se te stvari svidjele i ja sam se osjećajno opredijelio za rusku revoluciju.«⁵

Hebrang je članom Komunističke partije postao 1919. s jedva nešto više od dvadeset godina kada su mu u osječkoj vojarni pristupili komunisti agitirajući za radnički pokret u usponu. Iako je bio još slabo politički potkovan lako je sebe

tvrdi da kod »Hebranga nema ničeg demokratskog kod njega je izraženo nacionalno. Hebrang je – a ja sam ga dobro poznavao – bio autoritativna ličnost, gruba, ali istovremeno snažna i čvrsta. Pravi prototip tadašnjeg komunista«. Usp. Intervju s M. Đilasom, *Start*, 13. listopada 1990., 33.

Motrište o Hebrangu kao »nacionalnom komunistu« zastupa I. Banac, usp. Zašto je likvidiran Hebrang, *Večernji list*, 3. studenog 1990., 6.

⁵ Hrvatski državni arhiv (HDA), Dosje Hebrang (DH), 58403 Zapisnik saslušanja u zatvoru UDB-e Jugoslavije (ZS), 4. 11. 1943.

zamišljao kao revolucionara. Ekspanzivnost njegova karaktera očitovala se u više prilika. Godine 1919. gotovo naglavce bacio se u političku aferu s organizacijom hrvatskog Sokola u Bačevcu optužujući upravu da je pronevjerila društveni novac.⁶ Za vrijeme vojne službe u Nišu 1921. divizijski vojni sud kaznio ga je šestomjesečnom kaznom zatvora jer je s »osječkom grupom« istomišljenika organizirao »razoran antimilitaristički rad«.

Hebrang je sve do 1945. Sovjetski Savez poznavao samo iz druge ruke, stoga je poput većine ondašnjih komunista prvu radničku državu držao ključem za rješenje društvenih protivrječnosti. O tom svjedoči i jedan podatak sasvim osobne naravi.⁸ Međutim, nakon prvog posjeta Sovjetskom Savezu godine 1945., Hebrang nagovješta razočaranje u zemlju apstraktnih socijalističkih ideala.⁹

Uranjanje u ilegalnu partiju

Hebrangova najranija politička djelatnost slijedi proturječja i neuspjehe komunističke borbe 20-ih. Hrvatska se 1918. našla unutar granica jedinstvene države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Radničke su partije iskoristile mogućnost okupljanja u jedinstvenu partiju pa je u travnju 1919. u Beogradu osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije odbacila je ideju jedinstvene radničke partije držeći da Hrvatskoj mnogo bolje odgovara federalistički princip organizacije. Trenutačnu popularnost komunisti su postigli na općinskim izborima 1920. kada je SRPJ u Hrvatskoj dobila 490 odbornika.

Završetak ratnog sukoba 1918. unio je nove rascjepke i u međunarodni radnički pokret. Reformističko se krilo zalagalo za smirivanje revolucionarnog vala koji se širio iz sovjetske Rusije a lijevo je krilo početkom ožujka 1919. oformilo Treću komunističku internacionalu (Kominternu) kao centar rukovođenja očekivanom »svjetskom revolucijom«.

Godine 1923. Hebrang se trajno nastanio u Zagrebu. Komunizam je kao gradska pojava ovdje imao svoju glavnu političku pozornicu. Ipak, hrvatski su komunisti teško izlazili iz školjke društvene izolacije. Tih su godina i Hebrangove političke mogućnosti skućene, on je tek aktivist u sjeni, onaj koji uporno izvršava svoje partijske zadaće. Na zagrebačkoj radničkoj sceni djeluju mnoga sindikalna udruženja (Nezavisni sindikat, Hrvatski radnički savez, Opći radnički savez, Glavni radnički savez, Savez privatnih namještenika, Savez bankovnih

⁶ HDA, DH, 58403/1458.

⁷ HDA, DH, 58403/1489.

⁸ Kada je odlazio na izdržavanje zatvorske kazne 1929., Hebrang je povjerio Titu svoju želju da zbrine njegova malodobnog sina tako što će ga uputiti u Sovjetski Savez na rad i školovanje. Tito je doista isposlovao da Hebrangov sin 1934. bude upućen u Moskvu na izučavanje kovinotokarskog zanata. Na žalost, mladić se ubrzo razbolio od tuberkuloze i umro. Usp. I. Jelić, *Robija najbolja škola boljševizma* (neobjavljeni rukopis), Ostavština Jelić, Institut za suvremenu povijest, 8–9.

⁹ Nakon povratka iz Sovjetskog Saveza 1945. Hebrang se rezignirano obratio supruzi: »Bolje da ne ideš i da ne vidiš što sam ja vidio, i bolje da što manje naših drugova tamo ide«, Intervju s Olgom Hebrang, *Start* od 18. ožujka 1989., 74.

činovnika, Kršćanski socijalisti i Savez grafičkih radnika), a među dominirajuće obrtničko radništvo teško se prodire retorikom »klasne borbe«. Jugoslavenski su komunisti u lipnju 1920. utvrdili novi ljevičarski program i statut koji je predviđao posvemašnju centralizaciju pokreta (Drugi kongres u Vukovaru) i službeno promijenili naziv partije u Komunistička partija Jugoslavije. Međutim i ova jedinstvena partija ostala je inhibirana unutrašnjim frakcijskim borbama. U prosincu 1920. režim je ponovno zapečatio komunističku budućnost kada je naredbom Ministarskog savjeta (»Obznana«) KPJ otjerao u političko podzemlje. Broj aktivnih pristaša naglo se smanjio sa nekoliko tisuća na nekoliko stotina članova. Grozničavo tražeći izlaz iz posvemašnje izoliranosti, komunisti su u siječnju 1923. formirali legalnu stranku pod nazivom Nezavisna radnička partija Jugoslavije. Energiju i odlučnost, koja je u mnogih bila iznad prosjeka, okrenuli su prema Nezavisnim radničkim sindikatima, nastojeći stvoriti komunističke frakcije kojima bi iznutra propovijedali svoja mišljenja. Lideri hrvatske ljevice (Đuka Cvijić, August Cesarec) spremno su prihvatili novu strategiju Kominterne 1923. o jedinstvu nacionalne i socijalne borbe. Kominternu je tada napravila razliku između »nacija koje ugnjetavaju« i »ugnjetenih nacija«, a kao jedini ispravni put za jugoslavenske narode vidjela je federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu. Premda je tvrdila da je HRSS stranka inteligencije i krupne buržoazije, hrvatska je ljevica na skupštinskim izborima u veljači 1925. podržavala izbornu listu HRSS-a uviđajući da ta stranka iza sebe ima hrvatsko seljaštvo.

Svoju su političku bitku komunisti u Hrvatskoj još vodili u društvenoj praznini okupljajući samo male radničke skupine. Nacija je bila vezana uz Hrvatsku republikansku seljačku stranku, koja je pružala jak otpor jugoslavenskom centralizmu a popularnost njenih vođa bacala je u sjenu sve radničke predstavnike. Ta je stranka držala da se Hrvatska kao seljačka država mora oteti kapitalizmu i njegovu ideološkom produktu – marksističkom socijalizmu. Stranka je isticala seljaštvo kao kičmu hrvatskog nacionalnog pokreta, ali je preko raznih privrednih društava i komora nastojala utjecati i na radništvo.

Došavši u Zagreb, Hebrang je preuzeo obveze agitiranja u radničkim sindikatima. Sklon praktičnim aktivnostima nije se previše upuštao u zamršene unutarpartijske rasprave, a možemo pretpostaviti da se tih godina olako odnosio i prema seljačkom pokretu. Sam je o tome rekao: »Negdje 1918. god. po dolasku sa fronta simpatizirao sam s Hrvatskim seljačkim republikanskim pokretom na čelu kojeg je stajao Radić, i to samo neke parole programa«.¹⁰

Prošle su samo dvije godine otkako je Hebrang došao u Zagreb, a njegov se vodeći položaj u mjesnom komitetu učvrstio. Najprije je 1925. izabran za člana a tijekom 1926. za političkog sekretara zagrebačkoga mjesnoga komiteta.¹¹

Komitet u rukama radničkog soja (Andrija Žaja, Josip Gržetić, Mijo Gacić) stavljao je borbu za komunističku prevlast u sindikatima na prvo mjesto. Hebrang se najprije angažirao u radu trgovačkog društva »Merkur«, koje je osiguravalo privatne namještenike. Ubrzo je dospio i do Upravnog odbora zagrebačke podružnice Saveza privatnih namještenika. Računalo se da taj sin-

¹⁰ HDA, DH, 58403, ZS 4. 11. 1948.

¹¹ HDA, DH, 58403/1489.

dikat okuplja oko 10 posto zagrebačkih namještenika, a komunisti su uspjeli stvoriti živu komunističku frakciju. Zbog sukoba s reformistima Hebrang je prisilno isključen iz Upravnog odbora, a u listopadu 1927. i iz samog sindikata.¹²

Iste godine u rujnu Hebrang se kandidirao za gradsko zastupstvo Zagreba. Priliku za komunističko djelovanje imao je i kao predsjednik radničkoga pjevačkoga društva »Budućnost«. Policija je 1927. zabranila javni rad te institucije tvrdeći da su članovi notorni komunisti koji šire propagandu. Hebrang je bio uhićen, ali je nakon mjesec dana pritvora zbog nedostatka dokaza oslobođen.

Hebrang i antifrakcijska perspektiva razvoja 1928.

Uobičajene optužbe koje su se upućivale partijskoj desnici i ljevici nakon 1923. ticale su se organizacijskog, nacionalnog i seljačkog pitanja. Jednostavnim tumačenjem lijeva se frakcija može poistovjetiti s federalističkom, a desna s centralističkom koncepcijom državnog uređenja. Ljevica nipošto nije podcjenjivala revolucionarni potencijal nacionalnoga seljačkog pokreta i bila je protivna organizacijskom centralizmu. Desna frakcija, koja se više oslanjala na srbijanske krajeve, bila je antifederalistička i zalagala se za organizacijski centralizam pod kojim se, uvjetno rečeno, branio nacionalni unitarizam. Desna frakcija Sime Markovića imala je 1924. velik utjecaj na Nezavisnu radničku partiju Jugoslavije i Nezavisni sindikat.

Poput većine europskih komunističkih partija i jugoslavenska je partija pod snažnim duhovnim utjecajem Kominterne. Godine 1924. Moskva se zalagala za konstituiranje nezavisnih jugoslavenskih republika. Stoga su rasprave o »samoodređenju naroda« samo produbile sporove između partijske ljevice i desnice.

Frakcijska rivalstva mučila su i hrvatske komuniste. Na vodećim partijskim položajima u Dalmaciji nalazili su se pripadnici lijeve frakcije, a na partijskoj sceni Slavonije (Osijek) vladala je desnica. U međuvremenu, su dva frakcijska smjera napredovala do ruba dvije neprijateljske sile. Treći kongres KPJ, održan polovicom 1926. u Beču, slika je stalne frakcijske krize nakon koje je uslijedio zaokret k »bolševizaciji«, pod kojom se razumijevala organizacijska monolitnost i čvrsto partijsko vodstvo. Ni nakon kongresa nisu jenjavali frakcijski sukobi, naprotiv partija je gubila članstvo i utjecaj u sindikatima.

Zagrebačka je partijska organizacija, možda više od drugih, navikla djelovati u relativnoj slobodi partijske rasprave. Strah od konačnog rascjepa psihološki se izokrenuo u kritiku lijeve i desne frakcije. Kao najjača u zemlji zagrebačka je mjesna organizacija već u siječnju 1928. preko Đure Đakovića upoznala Kominternu sa svojim viđenjem frakcijskih sukoba u KPJ. Hebrang se zajedno s Titom složio oko tvrdnje da partija kakva jest ne može djelovati snagom masivnog tijela. Teško je reći tko je prvi uobličio zagrebačku antifrakcijsku liniju. Zasluga se pripisuje Titu, koji je nakon svega bio unaprijeđen u novoga političkog sekretara zagrebačke organizacije i kooptiran u rukovodstvo KPJ. Hebrang je svakako posjedovao neke odlike koje su mu omogućile da bude više od Titova pomagača. Iz prve je ruke poznao radničku borbu u Zagrebu,

¹² HDA, DH, 58403/1489.

nije imao užarenu političku maštu nego je stvari prosuđivao trijezna duha. Hebrang je s Titom skovao prijateljstvo godine 1928. kada on još nije imao autoritet koji bi istodobno bio i teret za njegove suradnike. Stoga se Hebrang pored Tita nikada nije osjećao poput sputana učenika. Zagrebačka partijska »manjina« svoj je ekspanzivan nastup 1928. svakako dugovala potpori iz Moskve. Hebrangov i Titov nastup na Osmoj zagrebačkoj konferenciji nije toliko bio izazvan krizom mjesne organizacije koliko općom krizom KPJ. Hebrang se prisjeća da je Treći kongres KPJ u Beču antifrakcijskoj struji dao »nove argumente i podršku«. Pripreme za savjetovanje s Kominternom još su više podigle samopouzdanje zagrebačke grupe.¹³

Tajni skup od tridesetak delegata održan u veljači 1928. bio je otjelovljenje nezrelosti pokreta (strah od razdvajanja), ali i novi poticaj za njegov razvoj. Zaključeno je da partiju treba osposobiti za akciju jer društveni grčevi poput ekonomske krize, besposlice i pritiska na nesrpske nacije po samoj prirodi skreću mase ulijevo. Hebrang je izabran za predsjedajućega konferencije. Zajedno s Titom sastavio je politički izvještaj i već je pri tom izbio njihov sukob s »ljevičarskom« većinom. Hebrangova diskusija nije dobila jednodušnu potporu delegata, a pravu je buru izazvao kada je rekao kako je »Zagreb postao centar frakcionaštva«. U zapisniku su pribilježene Hebrangove riječi: »Desnica je najjača opasnost u partiji«, a »ljeвица se ne pokorava zaključcima partijskog centra«.¹⁴

Istodobno, Hebrang i Tito dokazivali su da frakcijske borbe uvlače partiju u samoubilačku pustolovinu i čine je neposobnom za akciju. Više od svega zahtjevali su čvrsto i jedinstveno radničko vodstvo.

Bilo kako bilo, Osmo je konferencija u partijsku orbitu izbacila ljude novoga kova koji su zahtijevali partijsku disciplinu, autoritativno radničko vodstvo i obustavu frakcijskih nadmetanja. Kominternu je u ožujku pozvala članove CK i partijske delegate gradova Zagreba, Splita, Beograda i Niša na savjetovanje u Moskvu. Hebrang je zadužen da u Moskvi izloži zagrebačku antifrakcijsku liniju. Potkraj ožujka krenuo je na put. Već na jugoslavensko-austrijskoj granici uhićen je bez putovnice i pritvoren u Grazu.

Nakon nekoliko dana skupina uhićenih komunista (Đuro Salaj, Stevan Marković, Vicko Jelaska, Matija Brezović i dr) izručena je jugoslavenskoj policiji. Hebrang je osuđen na tri mjeseca zatvora, ali mu je kazna nakon žalbe smanjena pa je početkom svibnja 1928. pušten iz mariborskog zatvora. Radi suočenja s komunističkim liderom S. Markovićem, odveden je u Beograd ali je nijekao međusobnu vezu. Hebrang je još neko vrijeme zadržan u pritvoru u Zagrebu, ali je sud zbog nedostatka dokaza obustavio postupak. Kao politički nepoćudan Hebrang je izgnan na pet godina u rodni Bačevac.

Kominternu je nakon moskovskog savjetovanja uputila »Otvoreno pismo« jugoslavenskim komunistima diktirajući jedinstvo pod svaku cijenu. Polemička je oštrica bila uperena protiv »desnih« marksističkih intelektualaca koji su prema mišljenju Moskve bili najodgovorniji za frakcijska nadmetanja. Lider

¹³ HDA, DH, ZS, 25. 12. 1948.

¹⁴ Gordana Vlajić, *Osmo konferencija zagrebačkih komunista*, Zagreb, 1976., 139.

desne frakcije S. Marković smijenjen je s položaja sekretara KPJ. Zagreb je 1928. via facti postao novi partijski centar, zamijenivši Beograd.

Dok se partija hrvala sa svojim unutrašnjim problemima, rasla je opća politička kriza u Kraljevini SHS. Hrvatska seljačka stranka oštro se suprotstavljala ratifikaciji nepovoljnih ugovora s Italijom (Netunske konvencije) pa su izbili ulični nemiri i sukobi s policijom u Zagrebu. Ranjavanje lidera HRSS-a, S. Radića, u beogradskoj skupštini 20. lipnja izvelo je na zagrebačke ulice desetak tisuća građana. U sukobu s policijom bilo je mrtvih i ranjenih. Vodstvo stranke prizivalo je smirivanje, dok su komunisti u revolucionarnom tonu poticali pučanstvo da nastavi demonstracije. Policija je uskoro zabranila Nezavisne radničke sindikate.

Hebrang na beogradskom suđenju 1929.

Samo nekoliko dana nakon izгона Hebrang se ilegalno vratio u Zagreb. Dobio je zadaću da oputuje u Makedoniju (Veles) kako bi tamošnjim partijskim organizacijama protumačio Kominternino otvoreno pismo.¹⁵

Početak rujna u Zagrebu je za njim ponovno izdan uhiđbeni nalog. Uhapšen je u policijskoj zasjedi pred stanom u Gundulićevoj ulici gdje se nalazila partijska pismohrana. Odveden je u istražni zatvor Kraljevskoga sudbenog stola, gdje se već nalazila skupina hrvatskih komunista (Josip Kraš, Đuro Cvijić, Blaž Valjin i dr). Tijekom istrage skupljena je stanovita kompromitirajuća dokumentacija, koja je dostavljena sudu, ali je tu po nalogu komunista »ukradena«.¹⁶

Uvođenje apsolutističke vladavine kralja Aleksandra 1929. oduzelo je nadu zatočenim komunistima da će biti blago kažnjeni. Zakon o zaštiti sigurnosti i poretka u državi ustanovio je specijalni Sud za zaštitu države u Beogradu. Taj je sud preuzeo Hebrangov slučaj i nastavio istragu. Glavna rasprava, započeta 11. studenoga krenula je smjerom optužbe za političke inkriminacije komunističke propagande i kršenja policijske mjere izгона. Hebrang na suđenju nije gubio samopouzdanje pa je uz branitelja mirno pripremao obranu. Čak i u tim danima kada je partija diktirala uhićenim komunistima da se sudskim procesima koriste za propagiranje komunističkih ciljeva, Hebrangovo suđenje nije pretvoreno u naročitu predstavu. Za razliku od Tita koji je 1928. zagrebački sud odabrao za metu ideološkog napada, Hebrang se na suđenju držao odmjereno. On je u sudnicu ušao pripremljen na dugogodišnju kaznu, ali sa sviješću da mora javno iskazati svoje političko uvjerenje. Davao je veoma šture izjave prikrivajući ilegalne komunističke punktove i imena. Optužba je tvrdila da je Hebrang autor komunističkih propagandnih materijala, nadasve dokumenta naslovljenog »Plan rada«, u kojem se govori o ilegalnoj komunističkoj djelatnosti u Zagrebu. Tome je dodana inkriminacija tiskanja komunističkih letaka. Hebrang je nastojao prikriti svoju konkretnu partijsku aktivnost, nijekao je autorstvo inkriminiranog »Plana rada« ali je izjavio da je komunizam njegovo ideološko uvjerenje zbog kojeg ne može biti pozvan na krivičnu odgovornost. Optužba je

¹⁵ HDA, DH, 58403/1489.

¹⁶ HDA, DH, 58403/1455.

putem grafološkog vještačenja uspjela uvjeriti sud da je Hebrang pisac komunističkih materijala pa je 13. studenoga 1929. zbog širenja komunizma osuđen na drastičnu vremensku kaznu od 12 godina zatvora.¹⁷ Pred Hebrangom su bile godine tamnovanja u kojima će dosegnuti vrhunac svog ideološkog sazrijevanja.

Usamljenik unutar vlastite partije: zatvor 1929.–1941.

Mitrovačka i lepoglavska kaznionica za Hebranga su bile prijelaz u zrelo doba. Svjedoci su opisali scenu Hebrangova ulaska u mitrovačku samicu kada je upravniku zatvora, na primjedbu da komunisti živi neće napustiti zatvor ne promijene li uvjerenje, rekao: »Moguće, (...) ali s tim nećete spriječiti komunizam«.¹⁸

Tamnovanje je u Hebrangu skupilo mnogo smjelosti i gorčine. Žestoka zatvorska razilaženja između Hebranga i kaznioničkoga komiteta, na čijem se čelu nalazio crnogorski komunist Petko Miletić, usredotočit će se na pitanja unutrašnje partijske discipline. Već na prvi pogled nije bilo povezanosti između Hebranga i moskovskog đaka Miletića. Vičan borbenoj boljševičkoj retorici, Miletić je okupio skupinu mladih i agresivnih komunista stasalih u vrijeme diktature. Zbog silovitih političkih strasti prozvani su »vahabitima« prema islamskoj sekti u Arabiji iz 18. stoljeća. Nekoliko kažnjenika očevidaca predočava nam sasvim suprotnu sliku Hebranga. Mladom radićevcu Ivanu Bernardiću, Hebrang je postao blizak jer nije poput drugih komunista posjedovao ubitačan boljševički iracionalizam. On se prisjeća njihova prvog zatvorskog susreta: »Razlikovao se od drugih komunista koji su se ponašali agresivno, koji su vas odmah napadali sa svojom političkom propagandom. Hebrang me umjesto političkog agitiranja, zamolio da pročitam Mati od Gorkog.«¹⁹

Mnogi su lepoglavski politički zatvorenici bili pod dojmom njegova uravnotežena duhovnoga lika. Dostojanstveno se obraća drugim zatvorenicima pa je dobio nadimak »Mirotočivi«.²⁰

¹⁷ Više o sudskom procesu vidi I. Jelić, *Sudski proces Andriji Hebrangu 1929. god., Časopis za suvremenu povijest* 3. 1990., 1–20.

¹⁸ *Proleter*, 15. listopada 1929., 7.

¹⁹ Ivan Bernardić, »Kraljev, poglavnikov i maršalov zatvorenik«, *Nedjeljna Dalmacija* 9. lipnja 1991., 15. Bernardić se prisjeća stanovite suradnje između komunista i hrvatskih nacionalista u Mitrovici 30-ih. Akcije su se provodile radi poboljšanja prehrane nabave knjiga i sl. Komunisti su zajedno s frankovcima organizirali demonstracije na kojima se istovremeno klicalo »živio Sovjetski Savez« i »živjela nezavisna Hrvatska«. Prema Bernardiću, komunisti su haesesovce teže pridobivali za suradnju. Komunistima se pridružila tek nekolicina, među njima Šime Balen, Hebrangov bliski suradnik u partizanima. Vidi također I. Bernardić, *Život iza željeznih rešetaka*, Zagreb, Građanska tiskara, bez. god. izd.

²⁰ Ovaj nadimak Hebrangu je u Lepoglavi dao komunistički publicist Otokar Keršovani, a zatvorski poštovatelj i pratilac u partizanima Šime Balen ovako ga je opisao: »Bio je to čovjek srednjeg rasta, širokih ramena, pokrupan, a djelovao je strašno čvrsto – kao od hridi odvaljen. Djelovao je tako u svakom pogledu, ne samo fizički nego umno i moralno«. Vidi, Razgovor sa Šimom Balenom, u Pavle Kalinić, *Andrija Hebrang. Svjedoci govore*, Zagreb, 1991., 75.

Prvi period Hebrangova zatvorskog života (od proljeća 1930. do jeseni 1933.) protekao je u radnoj zatvorskoj atmosferi. U lepoglavskoj kaznionici nije bilo većih sukoba sa zatvorskom upravom, a komunisti su bili odvojeni od običnih kriminalaca. Hebrang je iskoristio vrijeme proučavajući političku ekonomiju, ruski i engleski jezik. Među skupinom od dvjestotinjak zatočenih komunista nalazila su se istaknuta komunistička imena uključujući i Tita. Hebrang je bio član kaznioničkog komiteta. Komunisti su se posvetili školovanju i borbi za povlastice političkih osuđenika. Iza zatvorskih fasada stjecali su relativno dobra marksistička znanja pa su često govorili da je »robija najbolja škola boljševizma«.

Nakon štrajka gladu skupina zatvorenika, među kojima i Hebrang, premještena je iz Lepoglave u Srijemsku Mitrovicu u ljeto 1935. Premda je više od drugih bio obdaren sposobnošću prilagođavanja, Hebrang se sve više razilazio s kaznioničkim rukovodstvom a suradnja se potpuno raspala 1935. Loša strana mitrovačkoga komiteta sastojala se u ljevičarstvu koje je težilo isključivom cilju. Zatvorske pobune za bolji status političkih zatvorenika pretvarale su se u samoubilačke akcije, koje su završavale batinanjem i premještanjem zatvorenika. Iako je u njima sudjelovao, Hebrang je držao da takve akcije slabe snagu komunističkog djelovanja. Naglašenije od svega Hebrang je pred komitetom branio pravo na slobodnu raspravu. Pogrešno bi bilo iz sukoba Hebranga i Miletića zaključiti da je među njima bilo posrijedi duboko ideološko razilaženje, nadasve ono koji bi se ticalo nacionalnog pitanja.²¹

Taj je sukob samo naizgled opterećen osobnim fenomenom, jer su mračne i žestoke mitrovačke strasti povezane s rascjepom unutar samog bića partije. U kolovozu 1928. održan je Šesti kongres Kominterne koji je iznjedrio teze o Kraljevini SHS kao imperijalističkoj bazi za nove napade na Sovjetski Savez. Govorilo se o balkanskoj federaciji radničko-seljačkih republika u perspektivi pa su shodno tome zatočeni komunisti u Mitrovici lansirali parole da se bore za nezavisnu Hrvatsku, nezavisnu Crnu Goru itd. To će ih zbližiti s nacionalno usmjerenim hrvatskim političkim osuđenima. Kominternu se formalno zalagala za savezništvo sa seljačkim pokretima »ugnjetenih nacija«, ali je na socijaldemokraciju ipak gledala kao na političku silu u službi svjetskog imperijalizma. Miletićeva je struja svakako bila bliska tzv. herojskom komunizmu, koji je zagovarao neprijateljstvo prema socijaldemokraciji. Agresivnom propagandom komunisti su u Mitrovici nastojali privući pojedine hrvatske nacionalne borce dokazujući da je HRSS samo seljačka varijanta socijaldemokracije. Hebrang je naslućivao koliko će približavanje seljačko-demokratskoj koaliciji biti za partiju od životne važnosti, stoga je u »ljevičarstvu« Miletićeva kova vidio retrogradne tendencije. Polovica tridesetih i u međunarodnom radničkom pokretu opisuju se kao produbljenje sukoba oko nove svjetske strategije. Brojni su se komunisti još držali stare Kominternine formule o komunističkoj ofenzivi u tzv. trećem povijesnom razdoblju koje nastupa 1928. Smatralo se da je to razdoblje obi-

²¹ Tako Vladimir Dedijer naklapa kako je Miletić bio blizak načelu samoopredjeljenja naroda koje nije podrazumijevalo razbijanje Jugoslavije, dok je Hebrang načelo samoopredjeljenja gledao kroz razbijanje Jugoslavije i stvaranje nezavisnih država. V. Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, 3., Beograd, 1984., 341–342.

lježno izdisajem kapitalizma i da se ne smiju propuštati revolucionarne prilike. Nova strategija Kominterne polovinom tridesetih tražila je približavanje demokratskim grupacijama. Tu je strategiju pod imenom jedinstvenoga Narodnog fronta inaugurirao njezin generalni sekretar Georgij Dimitrov. Jugoslavenski su komunisti u to vrijeme ponovno naglašavali potrebu za jugoslavenskim jedinstvom. Više se nije inzistiralo na razbijanju Jugoslavije nego na njezinoj transformaciji u savez demokratskih republika. Parola o »samoodređenju« polako je nestajala iz agitacijskog rječnika a duh jugoslavenstva, zapušten polovicom dvadesetih, opet je oživio.

Hebrang je razgnjevio mitrovački kaznionički komitet i svojim shvaćanjem unutrašnje partijske discipline. Odveć servilna mitrovačka partijska »većina« brzo je prihvatila skovane krilatice o Hebrangovu »desnom oportunizmu« i »pasivizmu«. Optužen je da širi »trockističku« herezu što ga je stajalo isključenja iz zatvorske partijske organizacije. Hebrangov se položaj u Mitrovici 1935. činio neobranjiv. Više ga nije podržavao ni utjecajni Moša Pijade, koji je na nagovor Tita izgadio svoje odnose s Miletićem. Pijade je tim povodom u kaznioničkom listu napisao: »Hebrang klizi u menjševizam«, on ima »nepravilan stav prema organizaciji, stav koji je moguć za socijaldemokratu, ali ne za komunistu«. Pijade je dokazivao da se u »boljševičkoj organizaciji« pitanje partijske discipline ne može tretirati kao osobna povlastica.²²

Sumornu atmosferu Hebrang je prekinuo odlaskom u samicu. Njegov je primjer slijedila nekolicina pristaša. Preko pisma tajno odaslanog Titu, Hebrang je izložio svoju verziju sukoba. U poruci iz samice dometnuo je rečenicu znakovitu za težinu svoga položaja: »Režim nas je mučio na sve moguće načine, a i međusobne trzavice nisu bile rijetke. Ali ovaj banditizam koji se ovdje odigrao zadnjih dana prevršio je svaku mjeru.«²³

Tito je želio umanjiti njegovu uznemirenost savjetujući mu da se vrati u kolektiv i pod cijenu odricanja od vlastita mišljenja. Titu je u svakom slučaju bilo stalo da komuniste poput Hebranga sačuva za pokret. Međutim, Hebrang se sa zatvorskom »većinom« i dalje borio srčano i bez osobna računa. Samićari su podnosili nove neugodnosti. U napadima kolektivnoga kaznioničkog delirija Miletić je veličan kao »heroj klasne antifašističke borbe«, a Hebrang uspoređivan sa sovjetskom trojkom »Trocki, Zinovjev, Buharin«, koji su ocrnjeni kao »nosioci restauracije kapitalizma«.²⁴

U kolovozu 1937. doseguta je najniža točka Hebrangova nesporazuma s kaznioničkim komitetom. Za vrijeme zatvorske šetnje surovo je isprebijan drvenim letvama.

Tito je o unutrašnjim mitrovačkim sukobima morao obavijestiti Kominternu. Moskva je i ovaj put svoje intervencije temeljila na čistkama. Još u kolovozu

²² I. Jelić, *Robija*, nav. dj., 40.

²³ Isto, 51.

²⁴ Mitrovački sukob donio je Hebrangu ogorčenje koje se osjeća i u opisu koji je dao u istrazi 1948. godine: »Ja sam se bio s njima sukobio. To se dugo vuklo, proglasili su me za trockistu. Nisam se pokorio, nisam se složio. Kad je nastala takva situacija da mi više nije bilo moguće ostati pljuvali su me, maltretirali, postupali kao sa najobičnijim neprijateljem – onda sam ja otišao u samicu«. HDA, DH, 58403/1455.

1936. Moskva je kritizirala generalnog sekretara KPJ Milana Gorkića da stvaranje Narodnog fronta postavlja na pricip stvaranja »odozdo« i zapušta savezništvo s jugoslavenskim demokratskim partijama. U ljeto 1937. on je iz pariškog sjedišta CK KPJ pozvan u Moskvu, gdje je smjesta zatvoren i smijenjen. Tito se potrudio oko toga da pokaže kako i Miletić provodi sektašku liniju protivnu Sedmom kongresu Kominterne. Štoviše, procijenio je da Miletić sprema udar na sam Centralni komitet. U prosincu 1937. Miletić je smijenjen iz partijskog vodstva. Godine 1939. izašao je iz zatvora, otputovao u Sovjetski Savez i nestao u čistkama .

Mitrovački sukob za Hebranga je 1939. bio završen. Formalno je zaradio partijsku opomenu te se ponovno priključio partijskom kolektivu. U veljači 1941. napustio je kaznionicu i vratio se u Zagreb. Prisjećajući se sukoba 1948., Hebrang je poantu bacio na Miletićeve težnje da svoj »grupaški rad« prenese izvan kaznionice i dođe »na vodstvo partije«. ²⁵

Tito je u kolovozu 1938. od Moskve dobio mandat da sastavi novi CK i otpočeo izgradnju partije po monolitnom sovjetskom uzoru.

U kolovozu 1937. osnovana je Komunistička partija Hrvatske, kako bi se pokazalo da partija može zadovoljiti nacionalne aspiracije Hrvata. ²⁶ Skupštinski izbori potkraj 1938. otkrit će nove nesporazume između zagrebačkog vodstva i jugoslavenskoga partijskog vrha. Hrvatski komunisti tada nisu prema preporuci vodstva vodili samostalnu izbornu bitku preko Stranke radnog naroda, nego su podržali listu Udružene opozicije čiji je nosilac bio lider HSS-a, Vladko Maček. Tito je političkom sekretaru Josipu Krašu pripisao loše političke namjere kritizirajući ga da je odluku donio u interesu »neprijatelja« radničke klase. Skovana je krilatica za komunističko jahanje na repu HSS-a koja je ciljala na hrvatski partijski oportunizam. Tito je smijenio Kraša, a dužnost organizacijskog sekretara povjerio je Radi Končaru, koji će rukovoditi partijom do 1942. Analogni događaji odvijali su se i na hrvatskoj intelektualnoj ljevici kada je suzbijena grupa lijevih intelektualaca oko Miroslava Krležje koja se hrabro suočila s pokušajima boljševizacije pokreta. ²⁷

Komunistička linija Narodnog fronta naprasno je anulirana potpisivanjem sovjetsko-njemačkog pakta u kolovozu 1939. Po nalogu Kominterne jugoslavenski su se komunisti zalagali za neutralnost u borbi između fašističkih snaga i zapadnih demokracija. Partijskim je aktivistima naredeno da agitiraju protiv rata i mobilizacije. U rješenju jugoslavenskoga nacionalnog pitanja partija je trenutačno podržavala status quo, pa je i njezin odnos prema sporazumu Cvetković–Maček u početku bio neodređen. To se pripisuje obzirima koje je partija imala prema SSSR-u, koji je jugoslavenska vlada ipak priznala u proljeće 1940.

U ožujku 1941. komunisti će se aktivirati u prosvjedu protiv pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, tražeći savez sa SSSR-om. U to vrijeme partija se

²⁵ HDA, DH, 58403 ZS, 23. 11. 1948.

²⁶ Više o povijesti KP usporedi kod I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, sv. 1 i 2, Zagreb, 1981.

²⁷ Više o djelatnosti lijeve inteligencije usporedi kod Z. Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija*, Zagreb, 1980.

vraća nacionalnoj politici iz razdoblja 30-ih nastojeći se prikazati kao pravedni zaštitnik svih jugoslavenskih naroda. Efekti nove partijske linije bili su najvidljiviji u listopadu 1940. Na zagrebačkoj periferiji u strogoj ilegalnosti održana je Peta zemaljska konferencija KPJ koja je zacrtala izrazito ljevičarsku platformu i zadaće. Nije preveden ni nacionalni problem jer su se komunisti založili za jedinstvenu Jugoslaviju podržavajući načelo samoodređenja i za Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru.

U povijesnoj kataklizmi 1941.

Vrijeme provedeno u zatvoru 1929.–1941. Hebrangu je priskrbilo ugled eminentnog člana partije. Ipak, nedostajala mu je konkretna popularnost i dobar uvid u prilike na terenu. U veljači 1941. samo što je pod policijskom pratnjom dopraćen u Viroviticu vratio se u Zagreb. Prihvatio se rada u propagandnom odjelu CK sastavljajući popularne brošure za selo i prevodeći partijsku literaturu. Policija mu je ponovno za petama, traži ga u stanu sestre Ilone Sauer pa se gradom kreće oprezno pod konspirativnim imenom »Slavko«.

Društvena je atmosfera prožeta neminovnošću ratnog sukoba. Događaji se gomilaju tolikom učestalošću da se Zagreb doima politički uzavrelo. Približavanje ratnog sukoba prisililo je vrhove Banovine Hrvatske da suzbiju sve vrste antirežimske djelatnosti. Uhapšen je veliki broj nacionalista, poglavito ustaša, a potkraj ožujka i više od stotinu komunista. Napori jugoslavenske diplomacije usmjereni su na održavanje mira s Njemačkom. Vlada je u ožujku potpisala protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Maček je taj akt protumačio kao zadnji pokušaj da se narod izbavi »ne samo od ratnog rizika, nego i od sigurne smrti.«²⁸

Motivi revolucionarnog morala nagonili su jugoslavenske komuniste da se pridruže ožujskim demonstracijama protiv vlade koja je žrtvovana u vojnom puču generala D. Simovića. Kako se plima rata pomicala na istok, zapadni lider W. Churchill dao je neumjerenu izjavu da je Jugoslavija ponovno pronašla svoju dušu. Nijemci su odgovarali Mačeka da ne ulazi u novu jugoslavensku vladu generala Simovića. On je kao »nepopravljivi pacifist« odbijao preuzeti hrvatsku državu pod patronatom Njemačke sile u usponu. To je učinio Ante Pavelić, lider Ustaškog pokreta, kada je 10. travnja u Zagrebu proglašena samostalna hrvatska država. Brojni su Hrvati vjerovali u njezin eufemističan naziv Nezavisna Država Hrvatska. Pučanstvo je trenutačno osjećalo olakšanje jer se riješilo »srpske dominacije«. Potištenost je zavladała već potkraj svibnja kada je Pavelić Rimskim ugovorima najveći dio jadranske obale morao prepustiti Talijanima.

Za komuniste je uspostava nezavisne hrvatske države predstavljala samo interval između revolucionarne borbe. Tito je s rukovodećom grupom beznadno napustio Zagreb u kojem se činilo da samo šačica simpatizira s komunistima. Partija je još interno računala da u Hrvatskoj raspolaže s nešto više od dvije i pol tisuće članova.

Hebrang se primio dužnosti koje se u takvim prilikama povjeravaju najodgovornijima. U ožujku 1941. postao je član Politbiroa CK KPH. U travnju

²⁸ Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb, 1992., 151.

se našao u vodećem krugu Vojnoga komiteta za Jugoslaviju (Vlado Popović, Marko Orešković), gdje je zadužen da otputuje u Sloveniju kako bi pomogao osnivanje nacionalnoga vojnog komiteta. Koncem svibnja, uz R. Končara i V. Popovića, postao je član Operativnog rukovodstva za Hrvatsku.²⁹ S optimizmom neuobičajenim za to depresivno razdoblje Hebrang se povezivao s domobranima i lijevim krilom HSS-a kombinirajući da ih pridobije za partizane. Vjerovao je da je domobrane bolje raspršiti nagovaranjem nego puškama. Prisjeća se da je angažirao propagandiste koji će u njihove redove unositi »dezorganizaciju i defetizam«. Nekoliko mladih domobrantskih časnika pristalo je na suradnju (domobrantski kapetan Dorčić, Kopjar, Volarić, Gerovac, Petrović). Održavao je i vezu s književnikom Jožom Horvatom, koji je također okupio skupinu domobrana simpatizera. Neki su časnici otkriveni i zbog suradnje s komunistima smaknuti. Nekoliko ih je prešlo na partizanski teritorij 1943., a jedan avijatičarski kapetan uspio je zrakoplovom doletjeti u Topusko 1944.³⁰ Između travnja i lipnja 1941. Hebrang se često sastajao s članovima hrvatskog Politbiroa, Vojnim komitetom i zagrebačkom partijskom organizacijom. Preko partijskih kurira održavao je vezu s komunistima Siska, Karlovca, Hrvatskog primorja, Osijeka i Slavenskog Broda.

Malo je dokumenata iz kratkog vremena komunističke zbuđenosti i depresije od 10. travnja do 22. lipnja 1941. Neki su stoga to razdoblje od proglašenja NDH do Hitlerova napada na SSSR nazvali i »crnom rupom iz 1941.« pitajući se nije li u Hrvatskoj bilo pokušaja osnivanja nacionalne KP.³¹

Hrvatski se komunisti za ustanak pripremaju samo djelomično po određenom planu, više na poticaj događaja i slučajnosti. Hitlerov napad na Sovjetski Savez poslužiti će im za odlučniji istup. Hebrang je 23. lipnja zajedno s V. Bakarićem sastavio poseban »proglas« kojim se potiče obrambeni duh radnika i građana. Proglas je iznio defenzivan plan djelovanja (sprečavanje mobilizacije, prekid proizvodnje i odupiranje rekviziciji). Tek 26. lipnja stigla je direktiva iz Moskve o antifašističkoj borbi, a ne socijalističkoj revoluciji.

Jedan će događaj naročito zamutiti ideološku čistoću pogleda na početak borbe u Hrvatskoj. U Zagreb je s Titovim znanjem u ožujku 1941. stigao rukovodilac obavještajnog punkta Kominterne, Josip Kopinič – »Vazduh«.³²

²⁹ HDA, DH, 58403 ZS, 31.5.1948.

³⁰ HDA, DH, 58403/1456.

³¹ Kominterna i Staljin mogli su takav potez držati oportunistički. Kao karakterističan primjer uzima se slučaj odcjepljenja KP Slovačke 1939. Prema jednoj novijoj interpretaciji D. Bekića u Public Record Office u Londonu čuva se engleski prijevod dokumenta naslovljen kao »Povjerljiva okružnica KPJ, april 1941.« u kojem se traži da jugoslavenski komunisti u cilju obaranja monarhističkog režima pružaju podršku svim snagama usmjerenim na rušenje režima, među ostalim i »ustašama, makedonskim, albanskim i drugim nacionalističkim organizacijama«. Neki članovi užeg vodstva odbacili su dokument kao falsifikat. Usp. D. Bekić, »Crne rupe iz 1941.«, *Nedjeljna Borba*, 26. i 27. svibnja 1990., 3–5.

³² J. Kopinič slovenski je komunist koji je završio partijsku školu u Moskvi i već je 1928. postao agent NKVD-a u Kominterni – sekciji za vanjsku politiku. Dobar poznavalac moskovskih prilika, A. Ciliga držao ga je čovjekom protuhrvatske orijentacije i tvrdio kako je 1939.–1941. prešao u Titovu službu i bio dvostruki agent, Titov i Staljinov. Usp. T. Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, Zagreb, 1991., 37.

Ubrzo je između »Vazduha« i hrvatskog vodstva izbio sukob, poglavito zbog njegova inzistiranja da se otpočne s većim borbenim akcijama. »Vazduh« je izvijestio Moskvu kako u Zagrebu sjede »neradnici« i »oportunisti«. Nemoгуčnost da izvedu neku veću akciju očitovala se kod mnogih aktivista na samoporazan način. Tako je P. Pap, zadužen za rad partijske tehnike, javio iz Zagreba kako se u Hrvatskoj »vrši objektivna sabotaža« a hrvatski Vojni komitet zbog »okorjelog oportunizma« radi »polagano« i »boji se otvorenih akcija«. ³³ Sukob je otkrivao sliku nereda u hrvatskim partijskim forumima. Pred autoritetom Kominternina obavještajca ustuknuli su i članovi zagrebačkoga mjesnoga komiteta kada su odlučili stati pod »Vazduhovu« ingerenciju zanemarujući svoju odgovornost prema CK KPH. Logika razmišljanja da Hrvatska zaostaje u borbi navela je mjesni zagrebački komitet da se bez ozbiljnijih priprema upusti u akciju spašavanja zatočenih komunista iz logora Kerestinač. Akcija je (13. i 14. srpnja) tragično završila pogibijom više od 70 istaknutih komunista. ³⁴

Burnu raspravu »Vazduh« je vodio i s članovima CK KPH. Usred međusobnoga komešanja u kojem su Končar i Hebrang ipak dokazivali kako »Vazduh« ne može imati direktne ingerencije na CK KPH, on je zatražio demisiju hrvatskoga partijskog vodstva etiketirajući ga »izdajničkim« i »provokatorskim«. ³⁵

Hebrang je s indignacijom odbio »Vazduhov« zahtjev i polovicom srpnja zatražio hitnu vezu s Titom. ³⁶

³³ Dokumenti centralnih organa KPJ, I., Beograd, 1985., 91–106.

³⁴ A. Ciliga u svom tajnovito-urotničkom pristupu Kerestincu krivnju jednako pripisuje Titu i Kopiniču. On drži vjerovatnim da je akciju spašavanja ustašama odao Kopinič u cilju preventivnog likvidiranja hrvatskih komunista, koji su se jednako zalagali za borbu protiv Hitlera kao i za borbu protiv beogradske vlade koja nije riješila hrvatsko pitanje. Usp. T. Dujmović, nav. dj., 54.

³⁵ Hebrang je u istrazi 1948. ove događaje opisao kao »jedini slučaj neslaganja između mene i ostalih članova CK KPH«. On je rekao: »Vazduh koji je držao vezu između Kominterne i CK KPJ, po njegovim vlastitim riječima bio je dobio mandat za preuzimanje rukovodstva partijskog u Hrvatskoj. Otišao je na sjednicu Mjesnog komiteta i to saopćio članovima istog govoreći da se u CK KPH nalazi provokator izričito imenujući Radu Končara, postavljajući pred Mjesni komitet da prekine vezu s CK KPH. U ovo vrijeme Bakarić je držao ispred CK vezu sa Mjesnim komitetom i bio je obavješten o tome što je »Vazduh« prenio Mjesnom komitetu i kako ga je uspio odvojiti od CK, no o tome od nas nikoga nije obavijestio.(...) Usljed ovoga veza između CK i MK nije funkcionirala nešto oko 7 dana. (...) Odmah je odlučeno da se sazove sjednica na koju se imaju pozvati Bakarić, sekretar MK – Rob, »Vazduh« i »Šilja« – Pavle Pap. Na ovoj je sjednici »Vazduh« pokazao telegram od Kominterne, u kojem je stajalo da se njemu preda partijsko rukovodstvo u Hrvatskoj. Za Bakarića i Šilju na sjednici je utvrđeno da su bili ranije obavješteni o cijelom slučaju od »Vazduha« i da su svjesno prešutili o tome pred CK. Na sjednici je odlučeno da se rukovodstvo »Vazduhu« ne predaje već da se obavijesti o tome CK KPJ i sačeka njegova odluka.« HDA, DH, 58403, ZS, dne 1.7.1948. Više o Kerestinačkoj tragediji i ukupnom radu CK KPH 1941. usp. Ivan Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, Zagreb, 1986.

³⁶ Hebrang je potvrdio da se on, R. Končar i V. Popović ni jednog trenutka nisu kolebali pred Kopiničem kojem su rekli da, dok ne dobiju odluku CK KPJ o »raspuštanju«, nikome »ne predaju rukovodstvo«. HDA, DH, 58403/1455.

To je bilo dovoljno da na sebe navuče trajan »Vazduhov« gnjev. Kada je Hebrang uhapšen 1942. Kopinič je uputio u Moskvu depešu da se u ustaškom zatvoru drži »izdajnički«, ali je Vrhovni štab depešu demantirao.³⁷ Sklon tumačenju da partijska kriza 1941. poput krize iz 1938. svoje korjene vuče iz »oportuniteta« hrvatskog vodstva Tito je odlučio istražiti situaciju u Zagrebu pa je tamo uputio svog »opunomoćenika« B. Neškovića. Hebrangu je rečeno da se hrvatsko vodstvo »nije snašlo«, i da je osnovna partijska slabost što »hrvatske mase nisu dovoljno uvučene u borbu«.³⁸

Potkraj srpnja Neškovićeve je komisija zaključila službeni partijski izvještaj o slučaju »Kerestince« i »Vazduha«. Dobar dio krivnje usmjeren je prema Kopiniču koji je u međuvremenu priznao svoje pogreške, a Tito ga je prisilio da mandat dobiven od Kominterne preda CK KPJ. Hrvatsko je vodstvo proglašeno odgovornim za gubitak kontrole nad nižim forumima, zbog čega je partijski kažnjeno ukorom. Sam Hebrang kažnjen je partijskom opomenom i upozoren da bude oprezniji »prema ljudima na koje se sumnja« (Srebrenjak). U kratkoj izjavi za istražnu komisiju Hebrang je iznio svoje mišljenje o Srebrenjaku jer su mu predbacivali tu vezu. Sa Srebrenjakom je kontaktirao prema Titovu nalogu, i optužbu da je »u službi neprijatelja« držao je neosnovanom. Ishodište svih nesporazuma Hebrang je vidio u »Vazduhu« zaključivši da je neosnovanim sumnjičenjem hrvatskih komunista učinio »zločin prema firmi.«³⁹

Najveći teret odgovornosti u čitavoj aferi ipak je pao na mjesni zagrebački komitet, čiji su članovi kažnjeni strogim partijskim kaznama zbog »zločinačkog upropašćenja« akcije i »antipartijskog ispada prema KPH i KPJ.«⁴⁰

Da zaokružimo, hrvatski su komunisti 1941. bili uhvaćeni u mrežu isprepletenih dvojbi o podizanju ustanka. Afera oko »Vazduha« i »Kerestince« poslužila je za novo unutrašnje prestrojavanje. Hrvatska je partija još trpjela od podjele, jedni su pokazivali sklonost radikalizmu, a drugi su inklinirali umjerenosti. Podjele su u hrvatskom CK bile manje uočljive, ali ništa manje stvarne. Hebrang je zadržao karakteristike umjerenjaka i posve se prirodno našao na strani protiv »Vazduha«. Jedni su Moskvu držali vrhovnim autoritetom, dok su drugi, poput Hebranga svoj prirodni centar vidjeli u CK KPJ. U retrospektivnim povijesnim analizama pokušaj »smjenjivanja« CK KPH 1941. od strane jednoga

³⁷ Hebrang je u istrazi 1948. rekao kako je poslije razmjene 1942. u Vrhovnom štabu saznao da je Kopinič javio Moskvi da je uhapšen i da je »izdajnik«. Rečeno mu je da je tu depešu VŠ demantirao. HDA, DH, 58403/1489. Na Kopiničevu lažnu kampanju aludirao je E. Kardelj u pismu Hebrangu iz siječnja 1943. On je nadodao: »Za tu njegovu paniku trebaće ga jedamput dobro uhvatiti. Istraživajte i klevete, koje je on širio na račun Tebe, družu Andrija (slične kao ranije prema Radi Končaru). Prišao je to i nama«. *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 5. Ljubljana, 1978., 199–200.

³⁸ HDA, DH, 58403, ZS dne. 1. 7. 1948.

³⁹ *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucije*, I., Beograd, 1985., 155–156. Ivan Antonov Srebrenjak bio je sovjetski obavještajac. Hebrang je tvrdio da je malo znao o njegovoj konkretnoj aktivnosti u Zagrebu. Nešto više je saznao u kolovozu 1941. kada je CK KPJ iskazao stanovito nezadovoljstvo sa Srebrenjakom. Godine 1942. Srebrenjaka je uhapsila i smaknula ustaška vlast, HDA, DH, 58403 ZS, 4. 6. 1948.

⁴⁰ *Grada za povijest NOB-a u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941–1945*, I., Zagreb, 1981., 175.

Kominternog obavještajca ne drži se posve slučajnim događajem, nego se tumači kroz Staljinov navodni pokušaj stvaranja separatah jugoslavenskih partija.⁴¹

Uspomenutim se događajima iz 1941. razabiru glavni elementi Hebrangove politike u ratu. Opravdano je pretpostaviti da umjeren taktičar poput Hebranga 1941. nije olako prihvaćao sabotaže i teror. Stoga je E. Kardelj iz Zagreba 1941. izvijestio Tita da u Hrvatskoj »strah od represalija« koči neke komuniste da u borbu uvuku hrvatska sela. On je naprotiv tvrdio da će tek »teror« i »uništenje čitavih sela« uvući mase u borbu.⁴²

Jednako kao i u mitrovačkoj polemici 1935. u najnovijim raspravama o ustanku u Hrvatskoj 1941. kritičari su Hebrangu predbacivali »oklijevanje«, i »okorjeli oportunistički«. Ali vrijeme je Hebrangovoj političkoj trezvenosti 1941. samo dodalo značenje i težinu.

Hebrangovo uhićenje 1942.

Prošla je čitava godina napetog i pogibeljnog rada u gradu prije nego je Tito savjetovao Hebrangu da napusti Zagreb i dođe na partizanski teritorij. Hebrang je u kratkom vremenu promijenio pet stanova, a zadnjih nekoliko tjedana sklonio se na periferiji grada u kući I. A. Srebrenjaka predmišljajući da je tu sigurniji. Kada je 25. veljače Srebrenjak uhapšen, policija je pretresla kuću i nenadano naletjela na Hebranga.⁴³ Usprkos znakovima da će biti svladan Hebrang je iz kuće pucao i na brzinu spalio kompromitirajuće dokumente. Nakon dva sata puškaranja ranjen je u glavu i svladan. Prevezen je u zatvorsku bolnicu Sv. Duh.⁴⁴

Hebrangovo zatočenje u ustaškom zatvoru 1942. dominiralo je u istrazi koju je protiv njega vodila UDB-a Jugoslavije 1948. Politbiro je planirao politički rastrgati Hebranga 1948. na kušnji ustaškog zatvora iz 1942. Većina je njegovih partijskih drugova gotovo zaboravila taj događaj iz njegovog života kada

⁴¹ Te tvrdnje nisu potkrijepljene izvornim dokumentima. Važan sudionik događaja i član CK KPH, V. Bakarić odbacio je analogiju između Kopiničeva »smjenjivanja« hrvatskog vodstva i pripojenja KP Makedonije KP Bugarskoj. Više o tom uspoređi kod I. Jelić, *Tragedija*, nav. dj. 138–139. Ugledni prijeratni hrvatski komunist Ante Ciliga sklon fantastičnom obrazloženju povijesnih događaja tvrdi da je Politbiro CK KPH pod Končarovim rukovodstvom odbio Staljinov prijedlog da se hrvatska partija osamostali. Končar navodno nije želio izdati Titovu koncepciju jedinstvene KP, pa je Staljin zahtijevao da Končar napusti vodstvo hrvatske partije, Usp. T. Dujmović, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, Zagreb, 1991., 38.

⁴² Iz izvještaja E. Kardelja upućenog J. B. Titu 2. 7. 1941. *Zbornik dokumenata NOR-a*, II., 2. Beograd, 1969., 28–32.

⁴³ Prema Hebrangovu opisu policija se domogla Srebrenjaka uz pomoć policijskog provokatora J. Đakovića, a trag je išao preko uhapšenih Srebrenjakovih prijatelja iz Zemuna koji su ispitivani na policiji u Zagrebu. Srebrenjak je imao uredne dokumente pa je policija utvrdila gdje stanuje i opkolila kuću: »Došli su na stan, opkolili kuću i mene našli unutra. Oni su pucali i ja sam pucao. Tako dva sata. Dovukli su neko pojačanje. Branio sam se dok nisam pao ranjen.« HDA, DH, 58403/1455

⁴⁴ HDA, DH, 58403/1455.

su policijski istražitelji 1948. počeli kopati po prošlosti, zacijelo uvjereni da će raspoloženje protiv Hebranga najbolje preokrenuti kada pokažu da se na ustaškoj policiji 1942. držao »izdajnički« i prihvatio ulogu ustaškog agenta krtice. Hebrang je u svim istražnim prilikama 1948. tvrdio da su takve optužbe protiv njega lažne.⁴⁵ Okolnosti u kojima je jugoslavenska policija zloupotrijebila taj događaj ovdje ne mogu biti šire obrazložene. Hebrangova verzija događaja dana u istrazi 1948. ne mora biti nužno subjektivno obojena pa se uz malobrojne autentične dokumente valja na nju osloniti. Hebrang je nakon ranjavanja otpremljen u bolnicu Sv. Duh i smješten u zajedničku zatvoreničku sobu koju su danonoćno čuvali policijski agenti. Policiji je otkrio svoje pravo ime. Hebrangov pad pogodio je zagrebačke aktiviste pa su se spremali za njegovo izbavljenje. Nakon nekoliko dana zbog mjera opreza premješten je u zatvorsku ambulantu na Savskoj cesti. Tu je bio pod strogim nadzorom pa je samo uspio obavijestiti drugove gdje se nalazi. Nakon dva mjeseca prebačen je u zatvor ustaškog zaštitnog redarstva. Zaključan u ćeliji Hebrang ipak nije bio potpuno izoliran jer je preko zatvorskog ključara M. Kapovića slao poruke zatočenim drugovima (Frajtić, Srebrenjak). Njegova sudbina bila je još potpuno neizvjesna. Tito je polovicom lipnja 1942. obaviješten da se Hebrang na »ustaškoj« policiji drži »primjereno«.⁴⁶ Potištenost i strah koji su zavladaali nakon njegova hapšenja ubrzo su uklonjeni jer se pokazalo da nije bilo novih prokazivanja i hapšenja. U zagrebačkom ustaškom zatvoru Hebrang nije bio zlostavljan. Zatvorenicima je odaslao pismo o svladavanju demoralizacije, koje je tajno kolalo iz ruke u ruku. Zapavši u »neodređeno« stanje duha i rekao je kako je od trenutka hapšenja pa do zamjene očekivao »da će biti ubijen« jer su ustaše znali da je »visoki funkcioner u partijskom rukovodstvu« i »dugogodišnji robijaš-politički osuđenik«. Hebrang se prisjeća da su ga agenti (T. Vaško, V. Šuklje) ispitivali o »članovima CK« i »radio stanici« ali on nije želio govoriti.⁴⁷ T. Vaško bio je od jugoslavenskih vlasti 1946. osuđen na dvadeset godina zatvora, a policija ga je iskoristila da dade lažne izjave protiv Hebranga u istrazi 1948. On je rekao da je Hebrang u zatvoru 1942. priznao da je komunist i da ne »ne želi govoriti o svom radu«. Međutim, Vaško je izjavio kako je Hebrangov navodni istražitelj V. Tomić u logoru Stara Gradiška od njega mučenjem ishodio pristanak na suradnju.⁴⁸ T. Vaško se kasnije tužio Dilasu kako je bio prisiljen lažno svjedočiti protiv Hebranga. Hebrang je bio suočen s uhapšenim V. Frajtićem kod kojeg je ilegalno stanovao 1941. i 1942. Na policijskom suočenju Hebrang nije želio ništa priznati. Frajtić je bio jedan od onih ljudi u kojih je nedostatak ideološkog znanja

⁴⁵ U istrazi protiv Hebranga 1948. upotrijebljen je velik broj policijskih falsifikata. Jedan od njih mogla bi biti Hebrangova poruka upućena iz zatvora partiji da mu ustaše nude »trgovinu« ali nije pristao jer je komunist. Kada mu je predložen taj »dokaz« u istrazi, on je zagonetku jednostavnije objasnio. Poruci je odbijao svaki ozbiljniji karakter i tvrdio kako je mogla biti napisana samo na temelju rutinskih upadica ustaških istražitelja poput one »neka sve prizna pa će sačuvati glavu«, HDA, DH, 58403/1473.

⁴⁶ Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i revoluciji, *Zbornik dokumenata II.*, Zagreb, 1984., 299.

⁴⁷ HDA, DH, 58403/1497.

⁴⁸ HDA, DH, 58403/1334.

kompenziran spremnošću da za partiju obavlja sitne poslove, pa se Hebrang na njega rado oslanjao i kasnije. Godine 1948. Frajtić je ponovno uhapšen a policija mu je namjenila ulogu »kruskog svejdoka« protiv Hebranga. On je pod nevidenim pritiskom morao lažno svjedočiti o Hebrangovoj tobožnjoj izdaji 1942. Taj nedužan čovjek bio je najprije osuđen na smrt ali mu je kazna preinačena na dvadeset godina zatvora. Nakon dvanaest godina bio je pomilovan. Hebrang je sredinom lipnja iz Zagreba prebačen u ustaški logor Stara Gradiška. Smješten je u samicu i saslušan. Istražitelji su nastojali nešto više saznati o »vezi s vojskom« i »ljudima s kojima se povezivao.« Hebrang je tvrdio da »nikakvih veza nije imao«. ⁴⁹

Partija je od prvog trenutka nastojala spasiti Hebranga. Kao prioritarno ime stavljen je na popis nekoliko razmjena, ali je partizanskoj strani rečeno da je mrtav. Kada su slavonski partizani potkraj kolovoza 1942. zarobili ustaške dužnosnike M. Vutuca, natporučnika ustaške nadzorne službe i K. Vagnera, upravitelja župske redarstvene oblasti, ustaše su ponudili za njih razmjenu. ⁵⁰

Partizani su prihvatili razmjenu i zatražili izručenje Hebranga i petnaestak zatočenih komunista. ⁵¹ Hebrangovo pisamce odaslano operativnom štabu iz policijske uprave Nova Gradiška poslužilo je kao dokaz da je živ. ⁵² Razmjena je izvršena 23. rujna 1942. u blizini Okučana. Zajedno s Hebrangom, na slobodi se našla skupina od tridesetak zatvorenika među kojima su bili Hebrangov prijatelj M. Iveković i buduća supruga O. Kohn. Hebrang je potom otišao u Glavni štab Hrvatske. Tu se razgovaralo o svim okolnostima njegova hapšenja ali nitko od odgovornih nije tražio da se Hebranga formalno »sasluša« o »držanju« u neprijateljskom zatvoru, što je bila uobičajena procedura za uhićene komuniste. ⁵³

Potkraj 1942. Hebrang preuzima najodgovorniju funkciju i postaje politički sekretar CK KPH. U partizanskom ratu 1942.–1944. njegova će politička zvijezda najjače zasjati. Hebrang će biti svrstan u glavne partizanske ličnosti. R.

⁴⁹ Hebrang je ove izjave dao početkom svibnja 1948. pred partijskom komisijom koja je imala zadaću otvoriti put policijskoj istrazi i montiranoj optužbi o ustaškoj agenturi. Kada mu je B. Nešković pročitao jedno od lažnih svjedočenja da se »nudio da pride ustaškom pokretu i pomogne hrvatski narod u stvari čuvanja hrvatske države«, Hebrang je uzviknuo: »Nije točno. Ima suprotno od toga. Suprotno je da sam ja govorio kada sam tamo bio, pred svima da će pobijediti Partija, da će pobijediti Sovjetski Savez. Posle je taj šef pred kojim sam saslušan bio nama izručen od Rusa (T. Vaško, op. aut.) i o tome su ga naši saslušavali«. HDA, DH, 58403/1455.

⁵⁰ Štab III. operativne zone NOP odreda Hrvatske obavijestio je potkraj kolovoza 1942. komandanta zone da su ustaške vlasti iz Nove Gradiške »predložile pregovore« o razmjeni te da nisu navedena imena, nego je partizanima ostavljena mogućnost da dostave »svoje predloge«. Grada za historiju NOP-a Slavonije, II., Slavonski Brod, 1963., 423.

⁵¹ Grada za historiju NOP-a Slavonije, III., Slavonski Brod, 1964., 6–8. Razmjenu koja je donijela slobodu Hebrangu slavonski su partizani smatrali velikim uspjehom. Početkom listopada 1942. Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju i Srijem obavijestilo je CK KPH kako je uspjelo »iščupati iz ralja ustaških bandita našeg odličnog druga Andriju Hebranga koji će se uputiti praćen jakim partizanskim jedinicama do granice vaše oslobodene zone«. Isto, 133.

⁵² HDA, DH, 58403/1455.

⁵³ HDA, DH, 58403/1455.

Churchill je u travnju 1944. nakon susreta s Hebrangom u Topuskom pribilježio: »Odmah sam zavolio podpredsjednika. On je sasvim nezavisan tip čovjeka i ne boji se reći što misli. Potpuno zasjenjuje komesare i značajniji je od bilo koga koga sam sreo u ovoj zemlji osim, naravno Tita.«⁵⁴

Zaključak

Što je u najranijoj fazi svoje djelatnosti predstavljao Hebrang? Njegovi politički instinkti pripadali su baštini klasičnog marksizma koji je propovijedao da su radnici i njihove partije glavni činitelji revolucije odozdo. Premda je poput većine komunističkih suvremenika sovjetsku Rusiju držao apstraktnom riznicom socijalističkih ideala, Hebrangu je bio stran boljševički fanatizam. On je bio protivnik KP koja bi kao kakva beživotna enklava stršila u vlastitu narodu. Hebrang nije posjedovao originalnosti u teorijskom mišljenju, pa ni široko obrazovanje, ali je posjedovao politički instinkt i odlike vođe koji stvari ne prepušta slučaju. Njegove nesuglasice s »partijskom većinom« 1928. i 1935. nisu se zasnivale na teoriji nego na pitanjima partijske taktike. Hebrang bi prema konvencionalnoj partijskoj topografiji, pripadao »centru«. Njegovo je umjerenjaštvo bilo izrađeno kada su komunisti dizali ustanak 1941. U praktičnoj političkoj akciji Hebrang je radije nudio pregovor i pridobivanje, nego teror i osvajanje. Ti će aspekti Hebrangova umjerenjaštva, premda ne izravno, biti povezani i s njegovim kasnijim sukobima i smjenjivanjem s mjesta partijskog sekretara KPH 1944. Starim pritužbama tada će se pridodati nova – pretjerana nacionalna poduzetnost. Simbolično značenje Hebrangova političkog pada pod takvim okolnostima ne treba zanemariti.

S U M M A R Y

ANDRIJA HEBRANG AND THE CROATIAN LEFT, 1919–1941

Hebrang's political work dates back to 1919 when he formally joined the Communist Party. The First World War and Russian Revolution had a great impact on his political outlook. Life among the Zagreb working class after 1923 transformed him into a most remarkable party leader in the period 1941–48. The police were always after him as a professional revolutionary. In September 1929, he was arrested and sentenced to twelve years of imprisonment. Around the year 1935, when the struggle between various factions among communist prisoners reached its peak, Hebrang followed Tito's line supporting a unified and disciplined party against Miletić's uncompromising left direction. During the Second World War Hebrang emerged as a political leader. At the beginning of 1942 he was arrested, but by September he was released as part of an exchange of prisoners. That marked the beginning of his most successful political career, which was crowned by the nomination as the political secretary of the Communist Party of Croatia.

⁵⁴ Tito–Churchill, *Strogo tajno*, Beograd, Zagreb, Ljubljana, 1981., 133.